

УДК 32.01(4-11)

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ НА РУБЕЖІ СТОЛІТЬ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Любов Старецька

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна, kafilos@franko.lviv.ua*

Розглядаються культурні й політичні зміни останнього десятиліття в Східній Європі, їх залежність від впливу середовища, традицій, інших національних особливостей, що призводить до парадоксальних трансформацій перехідних суспільств.

Ключові слова: парадоксальний розвиток, соціально-культурні, політичні трансформації, перехідне суспільство.

Поняття “трансформації” найоптимальніше характеризує зміни, що відбуваються в тих країнах Східної Європи і на просторах СНД, які вже перейшли до нової соціально-економічної політики чи ставлять завдання переходу від старих традиційних укладів до нового демократичного ладу. Використання поняття трансформації дозволяє знайти підхід, який допускає співставлення нормативно-інституційних перетворень, з одного боку, і макросоціальних змін у функціонування відповідних інститутів, – з іншого. На нашу думку, відповідати вимогам такого зіставлення може й соціокультурний рівень – домінуючі в суспільстві цінності, мотивації, моделі соціальних дій. Безумовно, відповідні соціокультурні зміни, які відбуваються в перехідних суспільствах вносять серйозні зміни в характер усієї системи соціальних інститутів навіть у тому випадку, коли формально, з нормативної точки зору, вони залишаються незмінними. Очевидно й те, що зміни на соціокультурному рівні є як передумовами, так і результатами власне інституційних перетворень. Уведення в предмет аналізу перехідних суспільств соціокультурного контексту висуває нові проблеми, зокрема визначення орієнтацій соціокультурних трансформацій. Виходячи з нормативно-інституційного рівня вивчення, можна абстрагуватись від цілей соціальних трансформацій, обмежуватись ціннісно-нейтральним описом тих змін, що відбуваються. А при переході на соціокультурний чи інтегральний рівень таке абстрагування вже неможливе, оскільки сама зміна цінностей, мотивацій і моделей соціальної дії досить тісно пов'язана з метою всього процесу соціальних трансформацій. І тут з'являється ще одне коло суперечностей: між цілями різних макросоціальних суб'єктів трансформацій та інтегративною орієнтацією соціальної трансформації, яка виникає в ході різноманітної взаємодії. Поряд з поняттям орієнтації соціальних трансформацій слід застосовувати для аналізу поняття “потенційно можливі напрями трансформацій”, яке визначає співвідношення сил, наявність різного роду ресурсів (матеріальних, організаційних, інформаційних, соціальних та ін.) у всіх учасників такого процесу. Оче-

видно, що спектр потенційних макросоціальних орієнтацій суттєво вужчий, ніж багатоманітність наявних у суспільстві нормативних уявлень. При цьому зауважимо: уявлення, які не мають соціальних ресурсів, не мають і шансу серйозно впливати на складання макросоціальних орієнтацій.

Загалом процес трансформації покликаний забезпечити гарантії від реставрації старої системи, а вся складність розвитку даного процесу полягає в тому, що єдиної технології трансформаційних змін немає й оптимальну політику перетворень кожній країні доводиться виробляти самостійно. Невипадково останнім часом посилюються пошуки конвергентних рішень, які поєднують переваги всіх існуючих нині підходів.

З початку 90-х років до початку нового століття в усіх державах Східної Європи (в Україні також) відбувається більш-менш активний процес реформ і становлення громадянського суспільства. Темп і характер змін політичної, економічної системи, соціальної структури й масової психології багато в чому залежать від структурно-економічних, етнокультурних, політичних та інших конкретно-історичних особливостей кожної окремо взятої країни. Але на рубежі століть можна говорити вже й про деякі результати такої парадоксальної трансформації.

По-перше, суттєво змінилися державні й політичні системи. Зрозуміло, демократичність установленого в різних країнах ладу різна й зумовлена багатьма об'єктивними та суб'єктивними причинами, але нові політичні структури успішно функціонують, хоча не завжди ефективно й передбачувано.

По-друге, змінилися економічні основи суспільства. На хвилі радісних очікувань цей процес протікав відносно легше в країнах Центральної Європи (хоча державний сектор скрізь продовжує відігравати важливу роль), ніж в Україні та інших державах СНД. Країни Центральної Європи призупинили падіння життєвого рівня, хоча суперечностей соціального, фінансового й виробничого порядку залишається ще багато. Складним залишається становище в країнах Східної Європи (в Україні, Білорусії й Росії). Період активного входження в ринок у 90-х роках характеризувався тут розбалансованістю фінансової системи, інфляцією, безробіттям, послабленням загального культурного фону, зростанням злочинності, падінням рівня здоров'я населення, зростанням смертності. У ряді нових держав були військові конфлікти, у тому числі громадянські війни, які спричинили масову загибель людей, великі руйнації матеріального характеру. І загалом становлення економічних відносин ринкового характеру ще далеке від завершення. Розвал попередньої економічної системи й створення нової вимагає для свого вирішення великих капіталовкладень і багатьох років праці.

По-третє, відбулась лібералізація суспільного середовища. Досягнення в цій сфері також досить суперечливі й неоднозначні. Комерціалізація всіх відносин істотно змінила загальнокультурний ландшафт, викликала нову напруженість у стосунках людей різних суспільних прошарків, різних поколінь, загострила проблему міжнародних відносин.

По-четверте, відбулися зміни у сфері духовних цінностей і пріоритетів. Трансформація викликала проблеми соціально-духовної адаптації до нових умов

існування мільйонів людей. І важко не погодитись з З. Бжезінським, який висловив передбачення, що потрібно буде ще не менше 50–70 років, перш ніж населення країн, які переживають трансформації зможе сприймати нове соціокультурне середовище як об'єктивно оптимізоване.

Процеси, з ініційовані людьми, отримали в перехідний період самостійний розвиток, некерованість і спонтанність багатьох тенденцій не підлягає сумніву. Люди стали заручниками подій, якими вони не уміють управляти, і в цьому – ще одна своєрідність сучасного процесу змін. Але трансформація дає шанс до засвоєння в майбутньому столітті більш конструктивних ідей, ніж ті, які володіли людьми в кінці XX століття. Тому актуальним є вивчення (особливо в культурному сенсі) підсумків суперечливого й несподіваного останнього десятиліття. Процес трансформації в Східній Європі, звичайно, сильно змінив систему ціннісних орієнтирів, особливо серед молоді, але загальна будова культурного спадку все ж вистояла. І хоча життя більшості громадян у перехідних суспільствах проходить в умовах матеріальних негараздів, основні цінності не загинули зовсім, а ніби “законсервувались” і в майбутньому ще стануть ферментом для духовної конвергенції людей.

Доводиться зважати й на те, що виникли також великі майнові розшарування, а злидні, безробіття – нові явища життя для багатьох людей. Нині не можна вважати, що народи на сході Європи скрізь стали на шлях утвердження гуманізму й прав людини, тому що факти життя внесли свої корективи. Масовій суспільній свідомості ще тільки з плином часу потрібно буде засвоїти нові принципи суспільної організації. В економіці – це багатоманітність форм власності й господарювання, необхідність повноцінного регулювання ринку. У соціальній сфері – це визнання реальної диференціації соціальних інтересів і створення механізмів їх гармонізації. У політиці – це принципи демократії, плюралізму. У духовній сфері – багатоманітність культур, світоглядних позицій, свобода творчості, маргіналізація.

Минулі режими залишили у спадок певну соціальну культуру, відмовитись від якої практично вже ніхто не зможе, так само, як і відмінити всю звичну систему соціального захисту. І тому реальна політика трансформації повинна враховувати фактор стану культури, моралі й традицій суспільства. Особливо традицій, що є найбільш автономним багатовимірним суспільним утворенням, які в багатьох випадках сприяють застою, імобілізму, регресу. В інших випадках традиції вступають у суперечність з існуючою системою, зберігаються всупереч їй. Одночасно деякі традиції протистоять очевидному свідомому політичному досвіду громадян і тим самим стримують їх необхідну політичну й соціальну активність. Практика свідчить про можливість впливати на традиції, включати в них новий політичний досвід, зміцнювати позитивні й послаблювати негативні аспекти [1]. У сучасних парадоксальних суспільствах урізноманітнюється цей політичний досвід, і чим він багатший, тим більше конструктивних, демократичних компонентів у тих традиціях, які закладаються сьогодні. Нові соціальні цінності, норми й мо-

тиві можуть бути сформовані тільки в результаті тривалого впливу середовища і тільки при умові, що саме середовище не руйнує *характер* народу.

Виходячи з буденності, лише частково можна оцінити поглядом духовний та соціокультурний простір останнього десятиріччя. Тим, хто здатний це зробити, відкривається не тільки моральний занепад суспільства, але й стрімке його інтерактуальне зростання в окремих випадках.

Кожне перехідне суспільство, що трансформується, одночасно виражає дві лінії розвитку, пов'язані з *надією* й *сумнівами*, і саме в цьому немає ніяких етнічних особливостей, це нормальна психологічна реакція на зміни, які не гарантують кінцевої мети, та й сама мета розмита й далека.

Зміни соціокультурних орієнтирів (і досить суттєві), уже відбулись і відбуваються. Для певної частини суспільства постсоціалістичних країн трансформаційний процес означав прорив у рідну стихію, але для більшості громадян нові стандарти відносин навряд чи виправдали надії на очікувані стандарти особистого успіху. У даний час зміни в соціокультурній сфері пов'язані лише з виходом суспільства з кризового стану – і тільки. Серйозно вести мову про якийсь поступальний розвиток у цій сфері немає підстав або передчасно. І це стосується не лише Росії чи України, але й республік, які утворились на теренах колишньої Югославії і нині знищених війною.

Феномен досить значного посилення релігійності в усіх без винятку постсоціалістичних країнах, з одного боку, виражає певною мірою, розчарування провалом "соціалістичного експерименту", але з іншого боку, у цьому феномені проглядається відмова прийняти існуючі тенденції розвитку як оптимальні.

У міру поступового зникнення патерналізму як давньої і стійкої риси народного життя слов'янських країн, ми бачимо розвиток націоналізму як іншу форму солідарності. Завдання полягає якраз не в руйнації, а використанні, пристосуванні існуючих національних особливостей та своєрідностей до загальних потреб розвитку.

Процес парадоксальної трансформації, як переконуємось, ніде не йде по-джентельменськи, з урахуванням спільних інтересів сторін: скрізь сильний нав'язує свою односторонню волю. Але в міру того, як населення виходить із шоку, починаються і навіть посилюються дискусії про те, що потрібно створювати, а що знищувати в умовах нової системи політичних і соціальних координат. Інакше кажучи, логічно виникає питання, чи не знаходяться перехідні суспільства на тому етапі свого розвитку, коли повинен здійснитись переворот у стилі мислення.

З цього приводу можна згадати зауваження Г. Лебона: "Для того, щоб будь-який народ змінив свої установи, свої вірування і своє мистецтво, він повинен спочатку переробити свою душу, для того, щоб він міг передати іншому свою цивілізацію, потрібно, щоб він був у стані передати йому також свою душу". Далі соціолог підкреслював, що якщо важко засвоїти нову ідею, то не менш важко знищити стару.

Найбільш несподіваним підсумком останнього десятиріччя у розвитку країн Східної Європи є те, що, прагнучи наблизитись до Заходу, вони не спроможні це

зробити, ігноруючи свій попередній досвід. Ці країни не відмовились від політики реформ і вже не зрадять принципам ринкового господарства, але кожна з них прагне виробити свою модель поєднання загальних і приватних інтересів. Але, на жаль, практично в жодній країні, яка радикально змінила свою державність і соціально-економічну суть, реформам не передувало *національне* обговорення ситуації і вибір оптимальних шляхів розвитку, усе здійснювалось в азіотажній обстановці і за моделями, які здебільшого пропонувала західна сторона. Ця обставина й зараз ускладнює внутрішнє становище всіх країн і прирікає на тривалу кризовість та конфліктність зі сусідами [2].

Оскільки процес трансформації обумовлений складною взаємодією внутрішніх і зовнішніх факторів, частково відбулась відмова від позитивних моральних принципів і знань, які вже були напрацьовані суспільством. Звідси – помилки, перекоси, обмани, авантюри, корумпованість, які загалом суперечили національно-державним прагненням. Забігання з приватизацією і лібералізація цін, втрата контролю на внутрішніх ринках (одночасно з уповільненням реформ і втратою при цьому матеріальних і моральних ресурсів) – усе це типові явища, які спричинені одними й тими ж факторами. Частина суспільства обрала роль стороннього спостерігача трансформацій, з ініційованих порівняно невеликою групою політичної, ділової, культурної еліти. Така роль є своєрідним захисним механізмом за умов вразливості людини, її залежності від політичної центральної та місцевої влади реальностей життя, що для неї погіршується. Інстинкт суспільного самозбереження формує бажання пристосуватись до будь-яких умов соціополітичної ситуації, це стає основою життєвої позиції, мінімізує загальнолюдські та соціополітичні бажання, приглушує критичні протогоромадянські інтенції, якщо влада кваліфікує їх як нелояльність підданих. Насамперед це ті, хто вважає себе соціальними аутсайдерами (і цьому сприяє соціально-економічна сфера). Навіть утверджується постійне очікування більшістю громадян різкого погіршення ситуації, особливо в Україні. А це стає джерелом песимізму, не сприяє формуванню нових моделей поведінки, породжує, за висловом одного знаного політолога соціум, середнього українця, який поки що є основою не громадянського суспільства.

Саме відрив гасел від їх виконання, обман очікувань, не соціалізація, а часто біологізація процесів, погіршення економічного й культурного становища основної маси населення засвідчують, що відбуваються зміни неприродного, перш за все руйнуючого порядку. Соціальної матриці змін у процесі трансформації останнього десятиліття ще не створено, необхідний досвід накопичується, але вищі досягнення цього досвіду поки недосяжні існуючій тепер методиці досліджень, вони тим більше не можуть бути об'єктивними. Людина, яка вірить, здатна творити. Тому найбільш конструктивні ідеї в культурному розвитку перехідних суспільств будуть у майбутньому породжені недосконалим, парадоксальним, але цікавим і багатим досвідом. Пройде ще чимало часу, але тоді вже трансформації будуть не довкола нас і не попереду, а позаду, і багато дечого ми побачимо новими очима й визначимо їх справжню культурну цінність.

1. *Матвеев Р.* Теоретическая и практическая политология. М., 1993.
2. *Данилов А.* Переходное общество: проблемы системной трансформации. М., 1998.

**SOCIAL-CULTURAL MEASUREMENT OF A POLITICAL
TRANSFORMATION AT THE THRESHOLD OF CENTURIES
IN THE EASTERN EUROPE**

Liubov Starets'ka

*Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska Str., 1
Lviv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.ua*

Some aspects of the controversial development and problems of establishing of new social-cultural and political measurement of society which are on the point of democracy and liberty are discussed in this article.

Key word: controversial development, social-cultural, political measurement.

Стаття надійшла до редколегії 10. 10. 2001

Прийнята до друку 10. 05. 2003